

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

KS

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2022, № 2(15)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4,
журнал увійшов до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 10 від 30.11.2022 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.2>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2022, № 2 (15)

Липень — грудень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна)

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна)

Відповідальний секретар:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна)

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна)

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
докторка історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна)

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротери Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Русєв Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова)

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2022
© Автори публікацій, 2022

Founder

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB № 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication on historical sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4), the journal is included on the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index for the Humanities
and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended for publication by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University
(*Rec. No. 10 dated 30.11.2022*)

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv

The journal has its own website.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

Kyiv Historical Studies

The scientific journal

2022, № 2 (15)

July — December

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitalii Mykhailovskiy,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD of history (Ukraine)

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD of history (Ukraine)

Editorial Board:

Vitalii Andriyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Foreign Members of Editorial Board:

Mark Rothery,
PhD in History (England, United Kingdom);
Nikolai Russev,
Doctor of History (Moldova)

ISSN 2524-0749 (Print)

ISSN 2524-0757 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.2>

© Borys Grinchenko Kyiv University, 2022

© Authors of publications, 2022

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Чума Б., Розлуцька С.</i> «Україна та її останній трубадур».	
Несподівана оповідь про Україну в іспанській пресі XIX ст.	6
<i>Верховцева І.</i> Одна з «великих»: реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проект (1861–1900-ті рр.)	15
<i>Андрєєв В., Андрєєва С., Каряка О.</i> Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина І. Південь України. Серпень 1895 р.)	28
<i>Драч О.</i> Поведінка учениць як соціально-виховний засіб: за матеріалами Варшавської жіночої прогімназії початку XX ст.	38
<i>Срібняк І., Палієнко М.</i> Сотник армії УНР Дмитро Котко: життя і діяльність у Польщі 1921–1924 рр. (до 130-ліття від дня народження)	48

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Іванюк О., Романенко Д.</i> Візії України у подорожніх записках барона Августа фон Гакстгаузена	54
<i>Кліменко Н., Беззуб Ю.</i> Сторінки з біографії Анастасії Грінченко: трагічний 1908 рік і завершення «Лубенської справи»	66
<i>Якубовський І.</i> Сільські вчителі й Голодомор 1932–1933 років: низова преса як індикатор стратегій влади	76
<i>Виноградов С.</i> Інформаційно-пропагандистська робота як складник антинацистського спротиву ОУН і УПА у роки Другої світової війни	84
<i>Салата О., Гінетова Т.</i> Чутки як засіб формування інформаційного простору на окупованій території України у 1941–1944 роках	93
<i>Коцур Л.</i> Просопографічний портрет батьків-засновників Української незалежної держави та Литовської Республіки: компаративний аналіз	101

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

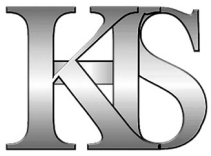
<i>Туранли Ф.</i> Династія Гіраїв: ретроспективний огляд арабографічних писемних джерел.	110
<i>Ковальов Є.</i> Селянське питання в епістолярній спадщині Дем'яна Кочубея 1857–1858 років	118
<i>Гедьо А., Мілютін М.</i> Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві в умовах соціальної нестабільності на шпальтах міської преси кінця XIX — початку XX ст.	125
<i>Бонь О.</i> Простір українських гуманітаріїв 1920-х рр. у спогадах Надії Суровцової	134
<i>Шаповал А.</i> Київські сюжети листів Володимира Любименка до Олександра Фоміна	140

СОЦОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Назимок У.</i> Концертний тур Української республіканської капели в Чехословаччині (1919–1920 рр.)	149
<i>Саган Г., Рублик С.</i> Діяльність Українського культурно-просвітнього товариства «Кобзар» (м. Загреб) з організації діаспорного життя в Хорватії	155

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Щербак В., Кагамлик С.</i> Українська православна ієрархія XVII–XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. Київ: ТОВ «Корвус-Прінт», 2018. 776 с.	164
---	-----

WORLD HISTORY

- B. Chuma, S. Rozlutska.* “Ukraine and its last troubadour”.
An unexpected story about Ukraine in the Spanish press of the XIX century6
- I. Verkhovtseva.* One of the “Big Ones”: The Reform of Rural Self-government in Russia
as a Pan-Empire Project (1861–1900s)15
- V. Andryeyev, S. Andryeyeva, O. Kariaka.* Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism:
Travels Through the South and the Ukraine and the Crimea
(Part I. South of Ukraine. August, 1895).28
- O. Drach.* Students’ Behaviour as a social and educational tool:
the case warsaw women’s progymnasium at the beginning of the 20th century.38
- I. Sribniak.* Captain of the Army of the Ukrainian People’s Republic Dmytro Kotko:
a sketch of life and activities in Poland, 1921–1924 (to the 130th anniversary of his birth)48

HISTORY OF UKRAINE

- O. Ivanyuk, D. Romanenko.* Visions of Ukraine in the Travel Notes
of Baron August von Haxthausen.54
- N. Klymenko, Y. Bezzub.* Pages from the biography of Anastasiia Grinchenko:
the tragic 1908 and the end of the “Lubny case”66
- I. Yakubovskyy.* The Country Teachers in the Holodomor of 1932–1933:
Regional Media as an Indicator of Authority Strategies76
- S. Vynogradov.* Information and propaganda activities as a component
of the anti-Nazi resistance of the OUN and the UPA during the Second World War84
- O. Salata, T. Ginetova.* Rumors as a Means Formation of an Information Space
in the Occupied Territory of Ukraine in 1941–1944.93
- L. Kotsur.* Prosopographic portrait of the founding fathers of the Ukrainian independent state
and the Republic of Lithuania: a comparative analysis101

STUDYING SOURCES

- F. Turanly.* The Giray dynasty: a retrospective review of arabographic written sources.110
- Ye. Kovalov.* Peasant Question in the Demian Kochubey’s epistolar heritage of 1857–1858118
- A. Hedo, M. Miliutin.* Sanitary and Epidemiological Situation in Kyiv
in Conditions of Social Instability on the Pages of the City Press
of the late19th — early 20th Century.125
- O. Bon.* Environment of Ukrainian Humanitarians in 1920s in Memoirs Nadiia Surovtseva.134
- A. Shapoval.* Kyiv plots of Volodymyr Lyubymenko’s letters to Oleksandr Fomin.140

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- U. Nazymok.* Concert tour of the Ukrainian Republican Chapel
in Czechoslovakia (1919–1920)149
- G. Sagan, S. Rublyk.* Activity of Ukrainian cultural and educational society “Kobzar”
(city of Zagreb) in organization of life of diaspora in Croatia155

REVIEWS AND NOTES

- V. Shcherbak.* Kahamlyk S. Ukrainian Orthodox hierarchy of the XVII–XVIII centuries:
intellectual and spiritual dimensions. Kyiv: Korvus-Print LLC, 2018. 776 p.164

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.27>

УДК: 929(477)Грінченко:82-94

Нінель КЛИМЕНКО,

доцентка кафедри історичної
та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Ninel KLYMENKO,

Docent at the Department
of Historical and Civic Education,
Institute of In-Service Training,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: n.klymenko@kubg.edu.ua;

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Юрій БЕЗЗУБ,

старший викладач кафедри історичної
та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Yurii BEZZUB,

Senior Lecturer at the Department
of Historical and Civic Education,
Institute of In-Service Training,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

y.bezzub@kubg.edu.ua;

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

Сторінки з біографії Анастасії Грінченко: трагічний 1908 рік та завершення «Лубенської справи»

У статті на основі архівних джерел проаналізовано окремі сторінки життя й діяльності Анастасії (Насті) Грінченко, єдиної доньки українських письменників і громадських діячів Бориса та Марії Грінченків. Досліджено родинний епістолярій і листи Б. Грінченка до приватних осіб і державних установ, що дало можливість з'ясувати важливі питання особистого життя А. Грінченко та загалом усієї її родини. Висвітлено події, пов'язані з судовим процесом у справі «Лубенської самооборони», в яких фігурували Анастасія Грінченко та її наречений Микола Сахаров.

Ключові слова: Борис Грінченко, Марія Грінченко, Анастасія Грінченко, Володимир Грінченко, Микола Сахаров, судовий процес, «Лубенська справа», «Лубенська самооборона».

Pages from the Biography of Anastasiia Grinchenko: The tragic 1908 and the end of the “Lubny Case”

The article, based on extensive involvement of archival documentary, epistolary and memoir sources, analyses individual pages of the life and activities of Anastasiia (Nastia) Grinchenko, the only daughter of Ukrainian writers and public figures Borys and Maria Grinchenko, in her last years.

The events related to the trial for the case of self-defense, the participants of which were Anastasiia Grinchenko and Mykola Sakharov, were investigated considering family correspondence and memories of members of the Grinchenko family, letters of Nadiia Sakharova (Mykola Sakharov's mother) to Anastasiia Grinchenko as well as memoirs of the participants of the «The Lubny Self-Defense». The moral and psychological atmosphere in the Grinchenko family, who experienced the arrest of their daughter, the search of accommodation, the illness of Mariia Grinchenko, the untimely death of Anastasiia, and the course of the court case in 1907–1909s, is represented. Little-known events related to the birth of Anastasiia's son Volodymyr and Borys Grinchenko's intentions to adopt a grandson after his daughter's death are recreated. The relations in the Grinchenko family, which were based on the principles of mutual respect, friendship and love, are shown. It is noted that the tragic events of 1908–1909 in the life of the Grinchenko family did not break the moral strength of the family members. Assessments of Nastia Grinchenko's activity in the Ukrainian social and political movement at the beginning of the 20th century considering obituaries published in Galician and Trans-Dnieper journals and newspapers, as well as the letters and memories of people close to the Grinchenkos are represented.

It is concluded that the researched part of the biography of Anastasiia Grinchenko and the history of her family and surroundings more fully reproduce the little-known «internal» history of the development of the Ukrainian social and political movement at the beginning of the 20th century.

Keywords: *Borys Grinchenko, Maria Grinchenko, Anastasiia Grinchenko, Volodymyr Grinchenko, Mykola Sakharov, trial, "Lubny Case", "Lubny Self-Defense".*

Окремих аспектів життя й діяльності Анастасії Грінченко торкалися у своїх роботах ще сучасники Бориса Грінченка, які досліджували біографію і творчість цього діяча. До таких праць належать розвідки С. Єфремова та М. Плевако, спогади І. Липи та Є. Чикаленка. Роботи О. Гермайзе, В. Головченка, пов'язані з дослідженням проблем становлення політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст., дають уявлення про громадсько-політичну діяльність Насті Грінченко. Сторінкам її життя й громадської праці присвячені сучасні дослідження Н. Клименко (Клименко Н., 2018), А. Мовчун (Мовчун А., 2010), Л. Сахно, Л. Смоляр, І. Яковлевої та інших. Висвітлення ж окресленого періоду в житті Анастасії лишалося поза увагою дослідників.

Метою статті є виявлення окремих біографічних фактів життя Насті Грінченко та побутових практик родини Грінченків 1908 року на основі широкого залучення документальних архівних і мемуарних джерел, а також висвітлення персоналій з її оточення й дослідження маловідомих аспектів судового процесу, пов'язаного з «Лубенською самообороною».

Революція 1905–1907 рр. в Російській імперії стала потужним імпульсом, що спонукав різні суспільні верстви й політичні партії до активних дій задля здобуття громадянських і політичних прав і свобод. Під час революційних подій 1905 р. у Лубнах було створено коаліційний комітет за участю представників переважно Української соціал-демократичної робітничої партії та інших соціалістичних партій, який організував так звану «Самооборону» (за іншими версіями — «Лубенську» або «Громадську самооборону»), яка фактично здійснювала самоуправління на території міста і його околиць (частини повіту) до 1907 р. Це була бойова дружина на чолі з Андрієм Лівницьким, що протидіяла єврейським погромам та арештам революціонерів. Із дозволу місцевої влади було створено шість загонів народної міліції для забезпечення громадського порядку. Анастасія Грінченко разом із своїм цивільним чоловіком Миколою Сахаровим взяли активну участь у «Лубенській самообороні». М. Сахаров очолював один із її загонів (пирятинський на-

прям), а Настя Грінченко була його помічницею та сестрою милосердя.

Як швидко з'ясувалося, російське самодержавство було настрашене бурхливими революційними подіями в імперії, тому вже восени 1905 р. посилилася урядова реакція і розпочалась перша хвиля арештів активістів. У грудні 1905 р. була заарештована і Настя Грінченко, відправлена в ув'язнення до квітня 1906 р., була звільнена через хворобу та завдяки клопотанням своїх батьків (Клименко Н., 2018. С. 101–118). Чергова хвиля арештів серед української соціал-демократії прокотилася влітку 1907 р. Уже 2–8 серпня 1907 р. в Полтаві відбулася серія трусів й арештів. У жовтні того ж року Київська і Полтавська судові палати за звинуваченням у належності до УСДРП і Спілки розглядали справи В. Винниченка, А. Жука, С. Завадського, Г. Квасницького, В. Степанківського, І. Сорокера та інших¹⁰³. Одночасно у справі «Лубенської самооборони» було заарештовано А. Лівницького, М. Лівницьку, Ф. Данильченка, М. Огородного, М. Сахарова і Ф. Шпака¹⁰⁴.

Після обшуку й арешту Миколи Сахарова 6 жовтня 1907 р. в Києві його звинуватили в належності до Київського комітету українського союзу «Спілка» на підставі знайдених матеріалів і прокламацій «злочинного змісту», пов'язаних із діяльністю «Спілки». Згідно з архівними матеріалами, що містяться у справі Миколи Сахарова в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДАК України), виникає багато питань щодо ідентифікації його особи. Однак саме під ім'ям Микола Сахаров згаданий революціонер, соціал-демократ, відомий і за спогадами членів сім'ї Грінченків, і за мемуарами його сучасників та сподвижників. Водночас існують факти, що породили чимало запитань щодо дійсності його паспорту, оскільки на той час багато революційних діячів мали фальшиві документи. Зокрема, в кореспонденції жандармського управління м. Київ від 20 лютого 1908 р. зафіксована доволі цікава інформація, яка свідчить про інші особисті дані М. Сахарова: «...Задержанный 6 октября 1907 г. в г. Киеве называвший себя мещанином г. Сулиничъ Николай Иванович Сахаров оказался, как выяснено перепиской, мещанином м. Коржъ Новоград-Волын-

¹⁰³ Слово. 1907. № 20. С. 15

¹⁰⁴ Центральный державный архив вищих органов власти та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

ского уезда Киселемъ Зельманъ Овшиевым Твишоромъ, который принадлежит к числу видных членов Киевского РСДРП. Преступная деятельность началась в 1906 г., когда он неоднократно был обыскан. В 1906 г. Твишоръ был арестован в г. Нижин, где о нем производилось дознание по обвинению в преступлении предусмотренным 129 ст. Уголовного Изложения, но будучи отдан под особый надзор полиции в г. Нижин, он скрылся и проживал в г. Киеве по паспорту на имя мещанина Николая Ивановича Сахарова, упорно отказывался назвать свое настоящее звание, имя, отчество, фамилию»¹⁰⁵. Також у справі є особисте клопотання від «Твишора» до жандармських органів щодо повернення його документів, які були вилучені в жовтні 1907 р. у Києві і підтверджували його особу.

Тоді ж, у жовтні 1907 р., відбувся й обшук у помешканні Грінченків на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській 67, який виявився безрезультатним, оскільки не було знайдено жодних речей і матеріалів, що вказували б на заборонену діяльність. Проте для Анастасії Грінченко арешт її нареченого став неабияким потрясінням, що спровокував загострення давнього туберкульозу легенів, яке лише влітку наступного року вдалося призупинити. Окрім того, Настя була вагітною і чекала дитину від М. Сахарова.

У березні 1908 р. у київському помешканні Грінченків знову відбувся трус, через те, що активно розкручувалася справа «Лубенської самооборони». Із цього приводу Марія Грінченко, яка особисто не була присутньою під час обшуку, бо знаходилась у лікарні після операції, згадувала: «Під час трусу один з поліціантів подивився на неї (Настю). — *Н.К., Ю.Б.*) і сказав: “Это она!” Тоді її арештовано за ту ж таки “Лубенську самооборону”. А пізнавав її один з тих робітників, який був у тій же самообороні, а на трусі був убраний за поліціанта. Він не її одну вказав і, кажуть, що і небагато йому й плачено за те — всього ніби по три карбованці» (Загірня М., 1999. С. 95). Ці події стали потрясінням і для Бориса Грінченка, оскільки його донька була важко хворою, до того ж ще й вагітною, а дружина Марія перебувала в лікарні після складної операції.

Долаючи великі труднощі, Борис Дмитрович зробив усе, аби уникнути ув'язнення доньки Анастасії та залишити її вдома під заставу. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) зберігаються документи, пов'язані із клопотаннями Бориса Грінченка до різних органів щодо перебування доньки під домашнім арештом. Він звертався

до всіх державних інстанцій, зокрема й до лубенського слідчого Манжевського, головного «фабриканта» кримінальної справи, який, як пізніше з'ясувалося під час судового процесу, і сфальсифікував цю справу. Так, у клопотанні від 8 березня 1908 р. (документ-чернетка) Б. Грінченко занотував: «Медицинское свидетельство и портрет моей дочери Анастасии препровождены. Покорнейше прошу распоряжения Вашего Высочества о допросе киевским следователем и освобождении. Разрешите внести залог Киевскому суду»¹⁰⁶. Завдячуючи вжитим зусиллям, Борису Дмитровичу вдалося таки досягти згоди слідчого Манжевського і Настю залишили під домашнім арештом. Біля будинку, де жили Грінченки, поставлено двох поліцейських, котрі цілодобово наглядали за їхнім помешканням.

На деякий час Борис Дмитрович був змушений призупинити свою громадську й літературну діяльність і листування з однодумцями. Про його внутрішній стан і переживання за долю своєї родини, що потрапила в небезпеку, свідчить його лист до М. Чернявського від 9 січня 1908 р.: «Не ремствуйте, що не пишу, не відписав на Вашого останнього листа... Лірика не до речі, коли доводиться зціплювати зуби, щоб не крикнути»¹⁰⁷.

Життєві випробування, що спіткали родину Грінченків у 1908 р. негативно вплинули на перебіг Настині хвороби, яка почала швидкими темпами прогресувати. «...Нездужає дочка, — писав про це Б. Грінченко К. Паньківському у квітні 1908 р., — а тут ще прийшли її арештовувати ... Я з великим клопотом і труднощами досяг того, щоб лишено її під домашнім арештом. Два з половиною тижні стояла в нас поліція, а тепер арешт і знято, бо я дав за дочку в заставу 1000 карбов[анців]. Але в перспективі ще суд («воєнно-окружний») ... обвинуваченим погрожує каторга...»¹⁰⁸. Отже, найближчим часом їхню родину очікував судовий процес, результат якого було спрогнозувати. Ситуація обтяжувалася ще й тим, що і Настя, і Борис Дмитрович приховували цю «новину» від Марії Миколаївни, аби не ускладнити її післяопераційну реабілітацію. Зрозуміло, що тривалий психічний стрес суттєво погіршив здоров'я як Анастасії, так і її батька.

Про цей складний час в родині Грінченків свідчить листування між Настєю та її матір'ю Марією Миколаївною, наповнене проявами взаємної любові, турботи і одночасно занепокоєності: мати хвилювалася за хвору вагітну доньку, а донька — за хвору матір.

У листі від 7 березня 1908 р. Анастасія писала матері: «Мамочка, і чого ти за мене турбуєшся?

¹⁰⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 274. Спр. 317. Арк. 82.

¹⁰⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 78.

¹⁰⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. 41152. Арк. 1.

¹⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44823. Арк. 2.

Їй богу же, я здоровесенька, страшенно тільки сумую за тобою»¹⁰⁹. На підтвердження свого «нормального» здоров'я вона повідомляла, що продовжує працювати, перекладати твори, інформувала про різні новини, між іншим і про повернення кореспонденції, вилученої поліцією ще під час грудневого обшуку домівки 1907 р. Тогочасні Настині листи до матері пройняті неймовірною ніжністю: «Мамунечка, ріднесенька, звісно, засяє сонечко і в наше віконце, і я вже так жду того сонечка. Твої листики єдина радість мені»¹¹⁰.

Насправді Настя почувалася пригніченою, адже її коханий Микола Сахаров був заарештований і перебував у в'язниці з 6 жовтня 1907 р. У своїх листах вона відверто звірялася матері особистими думками й почуттями та одночасно інформувала матір про перебіг судової справи М. Сахарова: «... Скоро його мають перевести в Полтаву знову і там посадять в арештантські роти. Це краще, бо там легша тюрма. Побачення на 7 хв. дозволено на його прохання, так що сталося тільки приїхати»¹¹¹. Про етапування підсудних до Полтави, серед них і М. Сахарова, повідомляла газета «Рада», яка детально описувала всі перипетії цього процесу: «В суботу 23 лютого 1908 р. під надзвичайною вартою москалів, чеченців, стражників та поліції на чолі з помічником справника з місцевої тюрми одправлено “етапним порядком” в Полтаву політичних в'язнів»¹¹².

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ) нами знайдено 9 листів матері Миколи Сахарова Надії Іванівни Сахарової до Анастасії Грінченко. Вони містять інформацію переважно побутового характеру або відомості, пов'язані з витратами на адвоката для захисту сина. Листи пронизані розпачем та тривогою, адже родина Сахарових (ймовірно ще дві доньки — Євгенія і Соня) була незаможною й існувала лише на материну пенсію¹¹³. Н. Сахарову найбільше непокоїли невизначеність у судовій справі сина і відсутність належного адвокатського захисту. «Эта мысль не дает ни на секунду покоя, я ужасно плохо чувствую, пока не буду знать, кто у Коли защитник есть. Я даже очень заболела от этой тревожной мысли», — повідомляла Н. Сахарова А. Грінченко¹¹⁴. На жаль, зворотних листів-відповідей поки не знайдено, однак відомо, що Анастасія хвилювалася за долю свого коханого: пересилала у в'язницю гроші, ли-

стувалася в пошуках захисника на майбутньому судовому процесі. Так, в одному із листів Настя повідомляла своїй матері: «Посилала для М[иколи] гроші, щоб йому передано, та вчора одержала звістку, що їх переслано назад, бо в конторі сказали, що вже півтора тижні, як його повезено в Лубни. Коли лубенська справа, не знаю, мамочка»¹¹⁵. В іншому місці вона писала, що «від М[иколи] нічого немає і від Н[адії] Ів[анівни] нема, бо не до писанини»¹¹⁶. Н. Сахаровій Анастасія радила отримати копії документів у справі Миколи і з ними звертатися до відповідних державних органів. У відповідь Надія Іванівна інформувала Настю: «Насчет свидания, послала Манжевскому прошение о свидании и не через решётку. Все это время я не здорова»¹¹⁷.

Тривога Марії Грінченко посилювалася з кожним днем, адже Настя хворіла і до того ж наближалися пологи. Імовірно, Марія Миколаївна надсилала доньці з лікарні схвильовані записки з материнськими настановами. Щоб заспокоїти матір, Настя писала лагідні й оптимістичні відповіді, наголошуючи, що відчувається добре: «Ольга Петрівна (очевидно, Ольга Косач-Кривинюк, — Н.К., Ю.Б.) поговорить з акушеркою та прийде до мене і скаже все, що треба. Одне слово, я зроблю все, що хочеш в цьому напрямку, тільки не турбуйся»¹¹⁸.

На жаль, Настина хвороба загострювалася, вона майже не вставала, проте продовжувала працювати, перекладаючи драму «Огні Іванової ночі» Германа Зудермана. Загалом 1908 р. в Києві побачили світ сім перекладених Анастасією книжок: «Мрії та сни» Олів Шрайнер, «Пригоди Гекльберрі Фінна» Марка Твена, драма «Огні Іванової ночі» Германа Зудермана, критичний нарис «Анатоль Франс» Георга Брандеса, оповідання «Дочка Ліліт» Анатоля Франса, драми «Гедда Таблер» та «Жінка з моря» Генріка Ібсена (Грінченко Б., 2000. С. 39). Зауважимо, що на той час Насті йшов лише двадцять четвертий рік.

Анастасія працювала здебільшого лежачи, відволікаючись від сумних думок про ув'язненого нареченого. Із власного досвіду вона знала всі складнощі перебування в тюрмі, пануючу там атмосферу психологічного й фізичного тиску. У листі до матері зазначала: «Від М[иколи] одержала вчора откритку, писана ще 25.02, що вже скоро місяць, як ні йому, ні його сусідові не передають ні

¹⁰⁹ Там само. Од. зб. 42375. Арк. 1.

¹¹⁰ Там само. Од. зб. 42376. Арк. 1.

¹¹¹ Там само. Од. зб. 42360. Арк. 2.

¹¹² *Рада*. 1908. № 50, 29 февраля (13 березня).

¹¹³ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44646-44655.

¹¹⁴ Там само. Од. зб. 44655. Арк. 3.

¹¹⁵ Там само. Од. зб. 42379. Арк. 1.

¹¹⁶ Там само. Од. зб. 42373. Арк. 1.

¹¹⁷ Там само. Од. зб. 44654. Арк. 2.

¹¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42371. Арк. 1.

одного листа. Ну як це тобі подобається? Це вже “утонченна пытка”, особливо для тих близьких, рідних, що не одержують ніяких звісток, не знаю, як ця откритка проскочила. Інквізиція 20 віку»¹¹⁹.

Н.І. Сахарова відвідувала родину Грінченків, вірогідно, під час поїздки до сина у в'язницю. Про це свідчить один із листів Насті до матері: «Була Над[ія] Ів[анівна]. Побачення мала через дві решітки на 15 хв. Так що звісно майже все одно, що й нічого»¹²⁰. Безвихідністю й болем за долю сина пронизані майже всі відомі листи Надії Сахарової до Анастасії Грінченко. «Мне страшно жалко Колю, я не знаю что делать, я в отчаянии, что я бессильна и без денег и без того, что не имею к кому обратиться по поводу защиты. По поводу защитника для Коли, а он в своем письме писал, что он надеется на то, что Вы ведете переписку о защитнике для него и все-таки, как видно со всего, что и до сих пор этот вопрос никого очень не интересует, так как до сих пор ничего не выяснено»¹²¹.

19 квітня 1908 р. Настя народила хлопчика, якого назвали Володимиром (в родині його звали Волею). Новонародженого хрестили в Київській Либідсько-Благовіщенській церкві, що знаходилася неподалік від помешкання Грінченків на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (сучасна вулиця Саксаганського, 62–64). В архіві зберігся документ — випис із метричної книги народжених у 1908 р. Згідно із записами, хрещеними батьками Волі стали Борис Дмитрович Грінченко і Онисія Федорівна Дурдуківська (Єфремова). 4 серпня 1908 р. таїнство хрещення здійснив настоятель Київської Либідсько-Благовіщенської церкви протоієрей Михайло Вишневецький¹²². У сім'ї Грінченків поби́льшало турбот, пов'язаних із появою немовляти.

Із листів Н.І. Сахарової видно, що вона була обізнана з новинами, пов'язаними з народженням дитини й станом здоров'я Анастасії. «Прежде всего, поздравляю Вас с новорожденным сыном и желаю Вам и младенцу быть здоровым — также Вы не написали мне подробно: как назвали сына и как здоровье Ваше, и какой он? Писали ли Вы о рождении Коле? И что пишет Вам Коля?»¹²³. Хвилювання за сина і надалі супроводжували Н.І. Сахарову, посилені відсутністю коштів, оскільки

сім'я проживала лише на пенсію 80 рублів її чоловіка (колишнього полковника)¹²⁴, який на той час уже помер¹²⁵. Тому в кожному листі помітне занепокоєння безсилям допомогти синові.

Із листів Н.І. Сахарової до Насті Грінченко дізнаємося, що зрештою для захисту було обрано київського адвоката С.Б. Ратнера, який надалі мав бути захисником Насті Грінченко та Миколи Сахарова. Як пізніше повідомляла газета «Рада», до захисту дійсно було залучено згаданого адвоката Ратнера, але вартість його послуг була завеликою для Н. Сахарової, про що вона повідомляла Анастасію Грінченко: «Очень жаль, что Вы поторопились предлагать Ратнеру 200 р. за защиту. Может быть, он согласился б за 100 р. Я и Коля очень несостоятельные, и Вы не пишете о том, на каких условиях Ратнер согласен защищать за 200 р., если строго осудят, притом, что он шесть месяцев сидит без воздуха и питания. От Коли было письмо 20 апреля, у него был прокурор Сульжиков и обещал его перевести в роты ввиду болезненного состояния, что Коле приходится сидеть в скверной камере»¹²⁶. Водночас Н.І. Сахарова обговорювала можливість захисту одним і тим самим адвокатом двох справ — Настіної і Миколиної, цікавилася здоров'ям Насті та онука Володимира: «Как поживаете, как Ваше здоровья и сына маленького. Пишите о себе»¹²⁷.

Інколи безнадія Н.І. Сахарової проривалася в її листах до Насті Грінченко словами відчаю: «Мучительно, что сейчас нет денег, когда нужна помощь для Коли, но об этом я ему не пишу, и не нужно чтобы он знал, так как это может его потревожить, а он и без того, беденький, чересчур страдает, он только скрывает от меня и от Вас о своих мучениях»¹²⁸. Складні обставини спонукали Н. Сахарову до використання всіх можливостей для звільнення сина: вона надсилала «Прошение» до прокурора Лубен про звільнення його під заставу та взяття на поруки¹²⁹, позичала гроші у знайомих та у Грінченків¹³⁰, просила Настю підтримати Миколу: «Если Вы не посылали в тюрьму для Коли после пасхи денег, то пошлите ему»¹³¹.

Народження сина, психологічна травма від тюремного ув'язнення, перебування у в'язниці Миколи Сахарова, загроза власного повторного

¹¹⁹ Там само. Од. зб. 42371. Арк. 1.

¹²⁰ Там само. Од. зб. 42360. Арк. 1.

¹²¹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44653. Арк. 3.

¹²² Там само. Ф. I. Од. зб. 33394. Арк. 1.

¹²³ Там само. Ф. III. Од. зб. 44653. Арк. 1.

¹²⁴ *Рада*. 1909. № 33. 11 февраля (24 лютого).

¹²⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44652. Арк. 1.

¹²⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44652. Арк. 3.

¹²⁷ Там само. Од. зб. 44652. Арк. 1.

¹²⁸ Там само. Од. зб. 42352. Арк. 4.

¹²⁹ Там само. Од. зб. 44649. Арк. 2.

¹³⁰ Там само. Од. зб. 44647. Арк. 2.

¹³¹ Там само. Од. зб. 44651. Арк. 4.

арешту (адже обвинувачення з неї так і не було знято) ще більше погіршили Настусине здоров'я. За спогадами Марії Грінченко, у доньки постійно трималася підвищена температура, часто приходили марення. Їй здавалося, що вона в тюрмі і що мати прийшла до неї на побачення; весь час уявлялись їй жандарми та поліція. «... Хочу на волю, мамо», — шепотіла Настя, і просила Марію Миколаївну говорити тихенько, щоб жандарми не чули (Загірня М., 1999. С. 95).

1 жовтня 1908 р. стало найтрагічнішим днем для сім'ї Грінченків: від туберкульозу легенів померла їхня єдина донька Анастасія, залишивши батькам сина Володимира, який незабаром помер немовлям у лютому 1909 р. У цьому ж році Борис Грінченко втратив і матір.

Через ці трагедії Борис Дмитрович почувався спустошеним, згасали його творчий запал та енергія. Коли він брався до віршів, то, як зазначав А. Погрібний, «пливли з-під пера повиті глибоким сумом і розпачем рядки, як ось, наприклад, ці, в яких поет висловлює свою заздрість місяцеві, що безсонної ночі заглядає до його вікна. Місяцеві варто було заздрити, адже —

Конституції, запевне,
Не зазнав ти серед неба,
І тікати від погромів
Там вгорі було не треба.
І твою бібліотеку
Не являлись розглядати,
Не везли тебе, як здобич,
За міцні залізні ґрати.
Ні дочки тобі, ні сина
Не поклали молодими
У холодну темну яму
Люди з гудзями ясними.
Ти не знав там, повновидий,
Угорі того нічого.
Ну, а я... те все зазнав я
Та й багато опріч того.
Через те тепер лежу я,
Занедбав гаї та луки
І про ліки розмовляю,
І лежать без діла руки...»
(Погрібний А.Г., 1988. С. 126).

Свої біль і страждання Борис Грінченко виражав і в інших віршах, чернетки яких збереглися в архівах. Ось один із них.

Дитиночко ріднісінька моя,
І день, і ніч з тобою я
І віє дух безсмертний твій

На кожен рух в душі моїй.
Дитиночко замучена моя,
Не втишив муки тобі я.
Затихла ти, та біль од мук не втих:
Я знов в душі переживаю їх
(Мовчун А., 2010. С. 59–64).

У багатьох галицьких та наддніпрянських часописах були надруковані некрологи Насті Грінченко. Газета «Рада» повідомляла: «...Настасія Грінченко, українська письменниця, умерла 1 октября після тяжкої хвороби на 24 році життя. Похоронний поїзд рушить на байкове кладовище 3 октября, в п'ятницю в 1 годину дня»¹³². Львівський часопис «Руслан» сповіщав галичан про передчасну смерть Насті Грінченко й відзначав її активну громадську діяльність: «...Покійна брала живу участь в громадському русі останніх літ і наслідком того була судова відповідальність в справі т. зв. "Лубенської самооборони". Бурхливий 1905 р. не минув без сліду і для здоров'я покійної. Тоді вперше позначилися тієї страшної слабості (туберкульоз) і яке їй перервало молоде життя працюючої письменниці»¹³³. Були й інші згадки в галицьких газетах «Діло» й «Мета».

Співчуття родині Грінченків висловлював у листі її давній друг Ілля Шраг: «...висловлюємо Вам, дорогий Борисе Дмитровичу, і високоповажній Марії Миколаївні щире, сердечне спочуття Вашому великому горю, люта доля не пожалувала молодого життя, що подавало такі надії, позбавлено життя, молодому, енергійному українському робітникові і зменшився невеликий гурт людей, що присвятили себе боротьбі за кращу долю рідного краю. Невимовну жаль викликала у мене смерть Настасії Борисівни, не можу не приєднатися до Вашого смутку, щирим серцем бажаю Вам сили, щоб перетерпіти лихо...»¹³⁴.

Дізнавшись про горе в сім'ї Грінченків, надіслав співчутливого листа Олександр Лотоцький: «З глибоким жалем довідалися ми про горе Ваше, — втрати єдиної дитини — Насті, яку я знав ще малою дівчинкою. Велике горе і нема сили допомогти йому. Але, як може для вас неоднаково знати, що горе ваше близько приймають до серця і поділяють друзі, що разом з Вашою болять і чужі душі, то дозволяю собі в сей прикрий час висловити Вам глибоке співчуття наше. Дай Боже перенести і сей тяжкий удар з тим твердим і непохитним духом, що проводить усе життя Ваше»¹³⁵.

Болісно сприйняла смерть Насті її подруга дитинства Христя Алчевська. Згадуючи останні дні Насті, вона писала, що не наважилася перевідати подругу, коли та вже не вставала з постелі.

¹³² Рада. 1908. Ч. 225. 3 жовтня.

¹³³ Руслан. 1908. Ч. 229. С. 3

¹³⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 40047. Арк.1.

¹³⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 38565. Арк. 1.

У неї пульсувало в скронях: «...Невже я побачу її важко дихаючу, змарнілою, з білими та прозорими, як віск, руками, з тяжким та коротким сухотним кашлем та кров'ю на вустах? І хочеться мені скрикнути: Настю, Настю, Настусю, вернися!! Бо ми ще не доспівали з тобою однієї пісні... Пам'ятаєш? Настане доба і воскресне народ, син волі і правди славетний...»¹³⁶.

Настя Грінченко протягом усього свого короткого, але яскравого життя самовіддано й натхненно, не шкодуючи ані часу, ані здоров'я, працювала на користь українського народу і згоріла за чудовий коханий рідний край дитячої уяви, що коли сав її з малку.

Однак, видається, що поділяючи соціал-демократичні переконання і працюючи здебільшого серед робітників, чимало подій на перших порах вона бачила в сконструйованому бездоганному світі, мала тверде переконання, що працюючи наполегливо та щиро, можна спрямувати пролетарські маси до осмисленої класової боротьби. Із набуттям досвіду переглядала свої погляди і все більше усвідомлювала необхідність загальної просвіти для пролетаріату, без чого вже не уявляла готовності робітників до свідомої солідарної боротьби.

Пізніше Марія Грінченко згадувала, як, спостерігаючи за самовідданою працею Насті, застерігала доньку: «Дитино моя, ти ж згориш, отак живучи; — то донька відповідала: Хоч згорю, так знатиму за що. І коли мати просили поберегти себе, то донька відповідала їй: “Не вчи мене чужими руками жар загрібати. Я хочу й сама здобувати, а не тільки користуватися з того, що здобудуть інші”» (Загірня М., 1999. С. 97).

Передчасну смерть Анастасії Грінченко із сумом сприйняли й робітники м. Києва, серед яких вона працювала. В архіві збереглась посмертна листівка, що містить такі рядки, присвячені Насті (наводимо мовою оригіналу. — *Н.К., Ю.Б.*): «Участвовала в 1905 году в организации профессиональных союзов в УРП. Бывала часто на фабриках и пользовалась популярностью среди фабричных рабочих. Участвовала на собраниях рабочих. Организовывала рабочих, пропагандируя кружки украинок С.Д.Р.П. Была примерная работница, никогда не жалела своих сил и надломленного здоровья. Ее внимание было, и вся ее работа сосредотачивалась среди профессий столяров, позолотчиков, портных, приказчиков и частью типографов и заводских рабочих. Рабочие»¹³⁷.

В очах сучасників і близьких людей Настя Грінченко була самовідданою українською громадською діячкою і щиро працювала в інтересах рідного краю. Як згадувала Марія Грінченко, донька любила співати пісню, яка стала пророком: «...Вы жертвою стали борьбы роковой, любви беззаветной к народу: вы отдали все, что могли, за него, за жизнь его, счастье, свободу”. І вона все віддала...» (Там само. С. 99).

У літературі зустрічаються різні оцінки політичних переконань Анастасії Грінченко. Однак абсолютно неправдивим, болючим і образливим, на нашу думку, є погляд, згідно з яким Настя зрадила українство і українську націонал-демократію, перейшовши до лав російської соціал-демократії. Настин сучасник, український соціал-демократичний діяч і письменник Лев Юркевич (Л. Рибалка) переконливо спростовував такі думки: «Товаришка була і вмерла Українкою... Не принципи змінила Вона, тільки шлях до досягнення їх»¹³⁸.

Відразу після смерті доньки Борис Грінченко розпочав процес усиновлення «незаконнородженого» за тодішніми імперськими законами онука Володимира. В ІР НБУВ зберігається чернетка клопотання до київського окружного суду про всиновлення Волі. Написаний олівцем документ було надіслано в Чернігів адвокату Іллі Шрагу для консультації щодо правильності його оформлення¹³⁹. На документі рукою І. Шрага зазначено дедалі справи, які він описував у листі до Б. Грінченка від 2 січня 1909 р.,¹⁴⁰ порадивши звернутися за консультацією до київського сирітського суду з проханням визначити опікуна й отриману згоду засвідчити в нотаріуса¹⁴¹. На жаль, мріям і зусиллям Б. Грінченка не судилося здійснитися: через чотири місяці після смерті матері Володимир помер.

Попри смерть Насті Грінченко, справа про її участь у «Лубенській самообороні» не була закрита. Зберігся протокол судового розслідування діяльності осіб, що проходили по т. зв. «Лубенському процесу», де, зокрема, зазначено: «...установлено, что одним из видных деятелей по подготовке вооруженного восстания в 1905 году были товарищ Николай (Микола Сахаров. — *Н.К., Ю.Б.*) и его сожительница Ольга (Анастасія Грінченко. — *Н.К., Ю.Б.*), из коих первый открыто призывал народ к вооруженному восстанию для свержения установленного основными законами образа правления в России и введения республики, раздавал оружие ..., а Ольга была сестрой ми-

¹³⁶ Там само. Ф. І. Од. зб. 33380. Арк. 3.

¹³⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 33387. Арк. 1.

¹³⁸ Рибалка Л. Настя Грінченко (Спомин). *Мета*. 1908. Ч. 17–18. С. 6.

¹³⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31801. Арк. 1–2.

¹⁴⁰ Там само. Ф. ІІІ. Од. зб. 40046. Арк. 1–2.

¹⁴¹ Там само. Арк. 3.

лосердия в том же отряде и принимала деятельное участие в вооружении самооборонщиков...»¹⁴².

Справа про «Лубенську самооборону» стала однією із найрезонансних тогочасних подій. Газета «Рада» протягом 1908–1909 рр. досить детально повідомляла читачів про «Лубенський процес». Пов'язані з процесом події також висвітлювалися на сторінках газети «Киевские вести» в 1909 р. Чимало людей вболівали за долю ув'язнених і очікували справедливого судового рішення. Справа «Лубенської самооборони» тривала майже два роки.

22 жовтня 1908 р. газета «Рада» ознайомлювала громадськість із переліком звинувачених: «У цій справі обвинувачено потомствених дворян: А. Ливицького, члена першої Державної Думи М. Шемета, брата його Володимира Шемета, М. Коренецького, М. Ливицьку, Н. Грінченко (що оце померла), П. Супруженка, сина полковника М. Сахарова, надворного совітника І. Женжуриста, сина колезького регістратора В. Лобасова, потомственого почесного громадянина М. Огороднього, дочку священника Н. Копи-Овдієнкову, сина купця 1-ї гільдії Я. Кагана та інших, усього 38 чоловік»¹⁴³. Також повідомлялося про підстави звинувачення: підсудним інкриміновано, що в 1905, 1906 та 1907 рр. вони заснували в Лубнах місцеві організації партій соціалістів-революціонерів, Селянської спілки, сіоністів-соціалістів, соціал-демократів, українських соціал-демократів, Бунду тощо, які об'єднано працювали під проводом центрального комітету¹⁴⁴.

Із 15 січня до 13 лютого 1909 р. справа розглядалася військовим судом у Києві. Підсудних захищали Микола Міхновський та Арнольд Марголін. За підсумками судового розгляду п'ять активних учасників «Лубенської республіки» були засуджені до смертної кари, а 14 — до каторжних робіт (зокрема й Микола Сахаров)¹⁴⁵. Однак адвокати підсудних виявили у справі сфальсифіковані свідчення та подали апеляцію. Голова військового суду був змушений направити справу на перегляд.

24 вересня 1909 р. вже у Лубнах розглядалася касація щодо «лубенської справи». «Рада» повідомляла про всіх адвокатів засуджених: «Оборонцями підсудних виступають адвокати: д. Міхновський (з Харкова), д. Сіальський (з Полтави), д. Колачевський, д. Ратнер (з Києва), д. Яковенко (помічник присяжного адвоката з Лубень) і військовий оборонець — капітан Ясногурський...»¹⁴⁶. Тож можна зробити висновок, що захисником нареченого Насті Грінченко Миколи Сахарова був

С.Б. Ратнер, про кандидатуру якого вона й листувалася з матір'ю Сахарова.

8 жовтня 1909 р. нарешті закінчилася бучна дворічна справа про «лубенську самооборону». Її фінал досить докладно описувала «Рада» від 11 жовтня 1909 р.: «Настрій публіки та родичів підсудних страшенно пригнічений. Нарешті, в початку п'ятої години, задзвонив дзвоник і в залу суду вводять підсудних під вартою москалів: сім чоловік — Михайло Шемет, Щипань, Калениченко Антін, Калениченко Степан, Карпенко, Тесленко, Головченко закуті в кайдани (перші три засуджені попереднім судом до смертної, а решта до каторги за підпали; усі селяни), студенти Сахаров та Коренецький, Мар'я Бокайченкова, Хоменко, Шпак, Шіпель, Данильченко, Будницький, — засуджені попереднім судом до каторги на 4 роки кожного... Входять судді й починається читатись присуд. Хвилювання зростає... Чимало публіки плаче... Але ще хвилинка, друга — і в залі суду роздається радісний голос оборонців: “всі виправдані!”»¹⁴⁷.

Правдоподібно, що на судовому процесі не було родичів М. Сахарова, оскільки ним одразу ж заопікувався Андрій Ливицький, який був ув'язнений разом із ним. Дружина А. Ливицького Марія згадувала: «Забрали з собою Миколу Сахарова, щоб на волі, в добрих умовах, на селі відпочив від дволітнього перебування у в'язниці. Андрій, вірний своїй незлобивій вдачі, забув йому його зраду РУП і перехід до Спілки і думав лише про те, що колишній товариш потребував допомоги. Приїхали ми знов до Хоцьок (село на Київщині. — Н.К., Ю.Б.). ... Але в Хоцьках довго не сиділи. Микола Сахаров скоро поїхав до Києва» (Ливицька М., 1972. С. 237–238).

Борис і Марія Грінченки дізналися про остаточний вирок у цій справі, імовірно, дещо пізніше, адже в цей час перебували в італійському містечку Оспедалетті, куди Борис Дмитрович у супроводі дружини виїхав на лікування загостреного туберкульозу.

На жаль, відсутність відповідної інформації поки що не дає можливості з'ясувати, якими були подальші стосунки (і чи були взагалі) Марії Миколаївни Грінченко з Миколою Сахаровим. Невідомою залишається і реакція М. Сахарова на трагічні події, пов'язані зі смертю Насті Грінченко й сина Володимира.

Діяльність української соціал-демократичної «Спілки», в якій активно працювали Н. Грінченко і М. Сахаров, почала занепадати ще в 1907 р. Піс-

¹⁴² ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 3.

¹⁴³ Рада. 1908. № 241. 22 жовтня (4 грудня).

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Рада. 1909. № 37. 15 лютого (28 лютого).

¹⁴⁶ Там само. № 220. 30 жовтня (13 жовтня).

¹⁴⁷ Рада. 1909. № 229. 11 жовтня (24 жовтня).

ля Третьочервненого перевороту 1907 р. лідери «Спілки» емігрували за кордон і в 1908 р. створили у Відні закордонну групу партії, яка співробітничала з Л. Троцьким (Бронштейном). М. Сахаров після виходу із в'язниці 1909 р. емігрував до Німеччини, де навчався у Фрайбурзі.

У 1919 р. він повернувся з еміграції. Марія Ливицька згадувала: «Це було тоді, коли потяг з міністерством юстиції УНР, в якому їхав Андрій, поволі посувався на Кам'янець під натиском большевицьких переважаючих сил. На одній зі станцій у вікні потягу, що йшов у протилежному напрямку, Андрій побачив Миколу Сахарова. Вони привітались. Сахаров вертався з еміграції і їхав на схід. Андрій запропонував йому пересісти в його потяг, їхати до Кам'янця і включитись у національно-державну роботу. Але Сахаров відмовився. Мав інші плани. Його, як на жаль, і багатьох інших, захопила ідея комунізму. І вони розсталися назавше» (Там само. С. 190).

За свідченнями О. Лотоцького маємо відомості, що М. Сахаров згодом став начальником московської гірничої округи (Лотоцький О., 1966. Ч. 2. С. 95). Подальші факти його життя невідомі.

Таким чином, залучення архівних документів, епістолярних і мемуарних джерел дозволило відтворити важливі, раніше невідомі або малодосліджені факти з останніх років короткого, але яскравого й щільно наповненого подіями особистого характеру й суспільно-політичного змісту життя Анастасії Грінченко. Ці роки в її житті видалися насиченими важкими переживаннями. Перебуваючи під наглядом поліції, вона опікувалася долею свого однодумця і нареченого Миколи

Сахарова: надсилала у в'язницю гроші, вела листування в пошуках адвоката для його захисту на майбутньому судовому процесі.

Період 1908–1909 рр., напевне, став найскладнішим і справді трагічним для всієї родини Грінченків. Пережиті тоді Грінченками арешти доньки, загострення хронічного туберкульозу і зрештою смерть Насті, обшуки в помешканні і тиск на сім'ю поліції та жандармів, хвороба й операція Марії Миколаївни, народження і смерть маленького Володимира, невизначеність і загрозливі перспективи суду у справі «Лубенської самооборони», смерть матері Бориса Грінченка важким тягарем лягли на їхні плечі.

Попри важку хворобу, Настя майже до останніх часів продовжувала працювати над перекладами українською мовою творів зарубіжної літератури. Показово, що тогочасні трагічні події в житті Анастасії та її батьків не зламали моральної стійкості членів родини. Як і раніше, взаємини в сім'ї Грінченків базувалися на засадах взаємної поваги, дружби і любові. Відразу після смерті доньки Борис Грінченко розпочав клопотання про всиновлення маленького онука.

Активна громадсько-політична діяльність Насті Грінченко знайшла схвальні відгуки на сторінках тодішніх як галицьких, так і наддніпрянських видань відразу після смерті молодої енергійної української соціал-демократки.

Як видається, перед сучасними дослідниками стоїть завдання створити докладну біографію Анастасії Борисівни Грінченко, все свідоме життя якої було присвячене боротьбі за національно-політичне відродження українського народу.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Грінченко Б. Літературні розвідки, бібліографічні нариси / Упоряд. та ред. А.І. Бардашевська. Херсон, 2000. 56 с.
- Загірня М. Спогади / Передмова, примітки Л.Л. Неживої. Луганськ: Знання, 1999. 160 с.
- Клименко Н. Життя крізь ґрати: доленосні сторінки життя ув'язненої Анастасії Грінченко (грудень 1905 р. — квітень 1906 р.). *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія* / Наук. ред. проф. О.О. Салати. Вінниця: ТОВ «Твори», 2018. С. 101–118.
- Ливицька М. На грані двох епох. Нью-Йорк: Комітет, 1972. 335 с.
- Лотоцький О. Сторінки минулого. Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1966. Ч. 2. 481 с.
- Мовчун А. Настя Грінченко. *Дивослово*. 2010. № 2. С. 59–64.
- Погрібний А.Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. К. : Дніпро, 1988. 268 с.

REFERENCES

- Grinchenko, B. (2000). Literaturni rozvidky, bibliografichni narysy. (A. I. Bardashevskaya, Comp.). Kherson [in Ukrainian].
- Zahirnia, M. (1999). Spohady. L. L. Nezhyva (Comp.). Luhansk: Znannia, 160 [in Ukrainian].
- Klymenko, N. (2018). Zhyttia kriz hraty: dolenosni storinky zhyttia uviaznenoi Anastasii Grinchenko (hruden 1905 r. – kviten 1906 r.). In O. O. Salata (Ed.), *Istorychni dzherela v ukrainskomu informatsiinomu i osvitiinomu prostori: veryfikatsiia ta interpretatsiia: monohrafiia* (pp. 101–118), Vinnytsia: TOV “Tvory” [in Ukrainian].

- Livytska, M. (1972). Na hrani dvokh epokh. New York: Komitet, 335 [in Ukrainian].
Lototskyi, O. (1966). Storinky mynuloho. Vyd. Ukr. Pravoslav. Tserkvy v SShA, 2, 481 [in Ukrainian].
Movchun, A. (2010). Nastia Grinchenko. *Dyvoslovo*, 2, 59–64 [in Ukrainian].
Pohribnyi, A. H. (1988). Borys Grinchenko: narys zhyttia i tvorchosti. K. : Dnipro, 268 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 07.07. 2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)